

HANNA MARCZEWSKA-ZAGDAŃSKA

IMAGE MIĘDZYWOJENNEJ CZECHOSŁOWACJI W LITERATURZE ANGLOJĘZYCZNEJ

„Między Niemcami a Rosją żyją setki milionów ludzi. Zaledwie kilkaset mil oddziela ich od wybrzeży Wielkiej Brytanii, lecz dla przeciętnego Anglika dobrze orientującego się w sprawach Zulusów, Maorysów czy Malajczyków, są zupełnie nieznanymi. Ich nazwy są trudne do wymówienia a żyją w zupełnie innej cywilizacji i innym świecie. Gdy Mr Chamberlain stwierdzał, że nic nie wiemy o Czechosłowakach, to mówił prawdę i wyrażał ją w imieniu całego brytyjskiego społeczeństwa”¹. Tymi słowami Hugh Seton Watson rozpoczynał swą pracę zatytułowaną *Eastern Europe Between the Wars 1918–1941* wydaną w 1946 równocześnie w Londynie, Nowym Jorku i Toronto. Prawie pięćdziesiąt lat później, w nowej erze – podboju kosmosu, komputerów i telewizji satelitarnej, gdy kontynenty „zbliżyły się do siebie”, a „świat zmałał” rejon Europy Środkowej przestał być tak białą i dziewiczą plamą. Nie oznacza to jednak, że przeciętny Anglosas, zwłaszcza ten za Oceanem pokonał wszelkie bariery kulturowe, mentalnościowe czy psychologiczne umożliwiające mu całkowite poznanie i zrozumienie słowiańskich społeczeństw. Niejednokrotnie zdumiewa go i obecnie mała terytorialnie Europa podzielona niezliczonymi granicami, zaludniona przez różnorodne grupy etniczne posługujące się odmiennymi językami. Również współcześnie nierzadko natrafia on na trudności w wychwyceniu typowych, charakterystycznych różnic występujących między Czechami, Słowakami, Polakami, Rosjanami czy Ukraińcami. W sukurs przychodzi mu bogata, ogólnodostępna na zachodzie literatura. Jeden tylko wydruk komputerowy uzyskany przez autorkę w Library of Congress w Waszyngtonie objął aż 198 pozycji naukowych. Wśród nich znalazły się m.in. artykuły ze specjalistycznych czasopism międzywojennych i powojennych, jak *Slavonic Review*, *Journal of Central European Affairs*, *East European Quarterly*, *Slavonic and East European Review*, *East Central Europe*, *Studia Historica Slovaca*, *American Slavic and East European Review*, *Bohemia*, *Journal of Contemporary History* czy *Historica*.

Obecnie klasykę stanowią już wydane po II wojnie światowej prace m.in. V. S. Mamateya profesora historii na Florida State University, którego ojciec Albert był emigracyjnym działaczem, przewodniczącym Bohemian National Alliance of the United States i Slovak League of America, J. Korbela, byłego posła czechosłowackiego w Jugosławii a od 1946 pracownika University of Denver, S. H. Thomsona profesora historii University of Colorado i długoletniego wydawcę *Journal of Central European Affairs* czy R. J. Kernera profesora historii University of California a w przeszłości członka i eksperta amerykańskiej delegacji na konferencję pokojową w Paryżu i specjalnie powołanej przez Wilsona *Inquiry*. Wyjątkową pozycję

¹ H. Seton-Watson, *Eastern Europe Between the Wars 1918–1941*, Cambridge 1946, Introduction, s. XIII.

zajmuje też obszerna monografia J. Chady emerytowanego pracownika Chicago State University *The Czechs in the United States* opublikowana przez Czechoslovak Society of Art and Sciences Inc².

Początki jednak badań i studiów nad Europą Środkową i Czechosłowacją nie były ani łatwe, ani powszechne. Wspomniana już wyżej lista zawiera jedynie 50 prac monograficznych i artykułów powstałych w latach 1918–1945 co stanowi zaledwie jej 25%. Tym niemniej poziom i stopień zaawansowania niektórych z nich sprawia, że do dziś są nieocenioną pomocą i podstawowym źródłem wiedzy. Do takich prac zalicza autorka książkę F. Vondracka pracownika naukowego University of North Dakota zatytułowaną *The Foreign Policy of Czechoslovakia 1918–1935* wydaną w 1937 nakładem Columbia University Press oraz dwie prace R. Machraya o Małej Entencie³. Z innych opracowań cząstkowych na uwagę zasługują m.in. *Land Reform in Czechoslovakia* (1923) L. E. Textor z Yale University; *Bohemia in the Eighteenth Century* (1932) wspomnianego już wcześniej R. J. Kenera; *Nationalism and Imperialism in the Hither East* (1932) oraz *Revolutions and Dictatorships* (1932) H. Kohna, z niemieckiego Uniwersytetu w Pradze, który w latach 1937–1938 prowadził wykłady jako visiting lecturer w Harvard University; *New Governments of Eastern Europe* (1927) M. W. Grahama z University of California uczestniczącego też od 1925 w pracach komitetu doradczego w Instytucie of Czechoslovak Studies na Columbia University; *The New Schools of Czechoslovakia* (1938) F. Stuerma z New York University czy wreszcie *From Versailles to Munich* (1939) B. Schmitt z University of Chicago laureatki nagrody Pulitzera z 1931 oraz redaktorki *Journal of Modern History* i *Cambridge Modern History*.

Wydaje się jednak, że stopień oddziaływania tych prac na społeczeństwo amerykańskie był niewielki. Pozostawały one przede wszystkim w sferze zainteresowań jedynie specjalistów z różnorodnych środowisk i ośrodków naukowych. Szerszemu natomiast rozpropagowaniu i upowszechnieniu wiedzy o Czechosłowacji i całym rejonie Europy Środkowej w sposób syntetyczny i przystępny służyły doraźne broszury, pamflety i booklety wydawane przez różnorodne towarzystwa i stowarzyszenia tak na terenie Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii jak i Czechosłowacji. W akcje te zaangażowani byli czechosłowaccy politycy, dyplomaci i działacze poprzez poselstwa i konsulaty, emigranci oraz ich dzieci a także obywatele amerykańscy czy angielscy wykazujący wyjątkowe zainteresowanie i sympatię wobec małych i średnich narodów Europy. Wyjątkowa intensywność publicystyczna przypadła na lata trzydzieste, co zbiegało się z jednej strony ze wzrostem izolacjonizmu amerykańskiego, zaś z drugiej — z narastającymi europejskimi obawami przed faszyzmem i poczuciem nieskuteczności wersalskiego systemu bezpieczeństwa. Celem ich było pobudzenie społeczeństw zachodnich, zwrócenie uwagi na problemy osamotnionych młodych demokracji, przypomnienie roli wielkich mocarstw w powojennej reorganizacji Europy i świata a w konsekwencji odwołanie się do ich poczucia odpowiedzialności jako gwarantów nowego porządku.

Szczególną rolę odegrał tu powołany w 1931 r. w Pradze Instytut Amerykański (American Institute in Czechoslovakia) dla zjednoczenia Czechów i Słowaków, legitymujących się

² V. S. Mamatey, *The United States and East Central Europe 1914–1918. A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda*. Princeton 1957; V. S. Mamatey, R. Luža, *History of the Czechoslovak Republic, 1918–1948*, Princeton 1973; J. Korbel, *Twentieth-Century Czechoslovakia. The Meanings of Its History*, New York 1977; S. H. Thomson, *Czechoslovakia in European History*. Princeton 1953; *Czechoslovakia*, R. J. Kerner, ed., Los Angeles 1945; J. Chada, *The Czechs in the United States*, SVU Press 1981; Godne uwagi są również prace J. Rothschilda, *East Central Europe Between the Two Wars*, Seattle 1974; dwutomowa *Czechoslovakia. Past and Present* pod red. M. Rechcigla, Mouton, The Hague 1968; J. Kalvody, *The Genesis of Czechoslovakia*. Boulder 1986.

³ F. J. Vondracek, *The Foreign Policy of Czechoslovakia, 1918–1935*, New York 1937; R. Machray, *The Little Entente*, London 1929; R. Machray, *The Struggle for the Danube and the Little Entente 1929–1938*, London 1938.

studiami w Stanach Zjednoczonych oraz amerykańskich obywateli rezydujących w Czechosłowacji. 158 członkom przewodniczył prof. J. Heyrowsky. Prace przebiegały w kilku sekcjach: rolnictwa, handlu, inżynierii, dziennikarstwa, literatury, medycyny, nauk przyrodniczych oraz społecznych. Wyniki zaś publikowane były w dwóch własnych organach *Annual of Czechoslovak Sciences* i *Annual of Czechoslovak Literature, Music and Drama*. Niezwykłą aktywność wykazał sekretarz instytutu Brackett Lewis pełniący tę funkcję do 1938 r. (w Czechosłowacji był on również dyrektorem Young Man Christian Association utworzonego na wzór amerykański). W wyniku jego wieloletnich studiów nad systemem politycznym republiki powstała w 1937 r. praca *The Facts about Democracy in Czechoslovakia*, która szybko trafiła do rąk amerykańskiego odbiorcy⁴. W 1941 r. w Nowym Yorku nakładem American Friends of Czechoslovakia ukazało się jej trzecie wydanie pt. *Democracy in Czechoslovakia*. Książka ta zainspirowała Anglika E. P. Younga komandora porucznika z królewskiej marynarki, który w 1938 r. w Londynie wydał pracę zatytułowaną *Czechoslovakia: Keystone of Peace and Democracy*.

Instytut amerykański w Pradze poza statutową działalnością naukowo-badawczą podejmował również szereg działań popularyzatorskich i kolportażowych. Przesyłał m.in. różnorodny materiał informacyjno-propagandowy prywatnym osobom i instytucjom w Stanach Zjednoczonych, z którymi utrzymywał kontakty i nawiązywał współpracę. Do grupy tej należeli m.in. Tomáš Čapek (1861–1950) Amerykanin czeskiego pochodzenia, przewodniczący Bank of Europe w Nowym Yorku⁵ oraz amerykański prawnik Edward O. Tabor (1885–1948) urodzony w Oxford Junction, Iowa uczestnik meetingu 1918, na którym ogłoszono Czechosłowacką Deklarację Niepodległości oraz w tym samym roku organizator Funduszu Pomocy dla Czechów (Czech Relief Fund). Za zasługi Tabor dwukrotnie został nagrodzony orderami republiki czzechosłowackiej w 1929 r. i w 1937 r. On też w okresie późniejszym założył Instytut Masaryka i kierował jego pracami oraz nadzorował amerykańską pomocą dla walczącej w czasie II wojny światowej Czechosłowacji. Dział rękopisów Biblioteki Kongresowej w Waszyngtonie przechowuje do dziś w kolekcji materiałów związanych z jego działalnością broszurę dr P. Zenkla *The Truth about Czechoslovakia* specjalnie przesłaną do USA przez Amerykański Instytut w Pradze w celu rozpowszechniania⁶.

Poza materiałami powstałymi na zamówienie do Stanów Zjednoczonych docierały również w ramach akcji propagandowych tłumaczenia przemówień czzechosłowackich polityków i mężów stanu. W ten sposób powstała anglojęzyczna seria *Czechoslovak Sources and Documents*, w ramach której drukowane były oficjalne stanowiska i wykładnie aktualnych problemów państwa i społeczeństwa. W latach trzydziestych najczęściej głos oddawano E. Benešowi oraz K. Krocie, którzy wypowiadali się m.in. na temat kryzysu bezpieczeństwa zbiorowego, roli Małej Ententy, czy pozycji Czechosłowacji na arenie międzynarodowej. Wspierali ich M. Hodža swoimi rozważaniami o Czechosłowacji w nowej politycznej sytuacji europejskiej 1938, I. Derer analizujący kwestie jedności Czechów i Słowaków, Bohemicus — problemy Niemców Sudeckich czy E. Moravec ukazujący strategiczne znaczenie Czechosłowacji dla Europy Zachodniej. Odrębny jeden numer w całości poświęcony był stosunkowi gabinetu mi-

⁴ E. Tabor Papers 1918–1948, Library of Congress, Manuscript Division, Washington D. C. (dalej: LC–MD).

⁵ Katalogowa karta osobowa T. Čapka, LC–MD.

⁶ Katalogowa karta osobowa E. Tabora oraz E. Tabor Papers 1918–1948, October 15, 1938, LC–MD.

nistrów do skarg składanych w parlamencie w Pradze przez partię Niemców Sudeckich⁷.

Nie wydaje się, by oddziaływanie i tej grupy publikacji w decydujący i podstawowy sposób kreowało obraz dalekiej Czechosłowacji w szerokich kręgach amerykańskich. Daje się jednak zauważyć pewien ich wpływ na treść, styl i tonację przemówień okolicznościowych amerykańskich działaczy i polityków oraz rocznicowe artykuły i reportaże ukazujące się w amerykańskiej prasie. Szczególnie sięgali do nich dziennikarze zapożyczając nawet niektóre zwroty czy nawet pełne zdania. Chcąc jednak dotrzeć do mało wyrobionego odbiorcy i zwrócić jego baczniejszą uwagę operowali oni prostotą sformułowań, hasłami oddziaływanymi na wyobraźnię, odwołującymi się bardziej do emocji niż intelektu. Dominowały w zbiorach pojęciowych określenia „Czechosłowacja — bastion Europy”⁸, „ostoja demokracji”, „jedyna demokracja Europy Środkowej” czy „jedyne tak uprzemysłowione państwo w Europie Środkowej”. Zainteresowania amerykańskich mediów masowych skupiały się i intensyfikowały najczęściej wokół wydarzeń bądź symbolicznych, bądź przełomowych, c wyjątkowym znaczeniu.

Przykładowo, w wyniku zawarcia w lutym 1933 r. przez Czechosłowację, Jugosławię i Rumunię paktu reorganizującego w zasadniczy sposób działalność Małej Ententy, *Chicago Tribune* już latem tegoż roku wydało specjalny suplement w całości poświęcony państwom — sygnatariuszom tego przymierza. Wśród artykułów jeden zatytułowany „Czechoslovakia's Industrial Development. A Country with a Permanently Favorable Trade Balance” informował o imponujących osiągnięciach czzechosłowackiej gospodarki⁹.

Literary Digest natomiast często koncentrowało swą uwagę na osobie jednego z ojców założycieli czzechosłowackiej republiki — na T. G. Masaryku. Artykuły o nim i jego aktywności ukazały się m.in. 21 kwietnia 1934 na 84–lecie urodzin i 16–lecie prezydentury, 9 marca 1935 na 85–lecie urodzin czy 21 grudnia 1935 na wieść o rezygnacji z piastowania najwyższej funkcji w republice¹⁰. Utrzymane w ciepłej tonacji, pełne podziwu i uznania kreśliły obraz wielkiego męża stanu, zręczniego dyplomaty, skutecznego polityka, szanowanego i mądrego obywatela kierującego demokratycznym państwem w sposób praworządny z poszanowaniem zasad konstytucyjnych. J. Piłsudski wydawał się być całkowitym jego przeciwieństwem. Naczelnik państwa polskiego bowiem postrzegany był przez to pismo jako przede wszystkim żołnierz lubiący porządek i dyscyplinę tak na polu bitwy, jak i w parlamencie. Nie będąc dyktatorem takim jak np. Mussolini, Hitler czy Atatürk, rządził jednak krajem w sposób pośredni między dyktaturą a demokracją¹¹.

⁷ *Czechoslovak Sources and Documents*, Prague: nr 7 — E. Beneš, *The Problem of Central Europe and the Austrian Question*, Prague 1934; nr 8 — E. Beneš, *The Struggle for Collective Security in Europe and the Italo-Abyssinian War*, Prague 1935; nr 10 — K. Krofta, *Europe at the Cross-Roads*, Prague 1936, nr 11 — E. Beneš, *The Problems of Czechoslovakia*, Prague 1936; nr 13 — E. Moravec, *The Strategic Importance of Czechoslovakia for Western Europe*, Prague 1936; nr 15 — E. Beneš, *Christmas Message*, Prague, 1937; nr 16 — K. Krofta, *Czechoslovakia and the Crisis of Collective Security*, Prague 1936; nr 17 — *Czechoslovak Cabinet Ministers on the Complaints of the Sudeten German Party in the Czechoslovak Parliament*, Prague 1937; nr 19 — K. Krofta, *Czechoslovakia and the International Situation at the Beginning of 1937*, Prague 1937; nr 20 — K. Krofta, *Czechoslovakia and the Little Entente in European Politics To-Day*, Prague 1937; nr 21 — K. Krofta, *Czechoslovakia and the International Tension*, Prague 1937; nr 23 — I. Derer, *The Unity of the Czech and Slovaks as the Pittsburgh Declaration Been Carried Out?* Prague 1938; nr 24 — M. Hořža, *The New European Situation and Czechoslovakia*, Prague 1938; nr 25 — Bohemicus, *Czechoslovakia and the Sudeten Germans*, Prague 1938.

⁸ Pod takim tytułem — „Czechoslovakia, Bastion of Europe” — ukazał się artykuł E. G. Fieldinga w *New Republic*, April 6, 1938, s. 269–271.

⁹ *Chicago Tribune* — (Daily News, European American Newspaper), New York, *Special Supplement for the Little Entente*, Summer 1933, s. 14–15, E. Tabor Papers, LC–MD.

¹⁰ E. Lengyel, „Czecho-Slovakia, Where Democracy Stands Firm”, *Literary Digest*, April 21, 1934, s. 17, 37; *Literary Digest*, March 9, 1935, s. 13; „Masaryk Bows Out”, *Literary Digest*, December 21, 1935, s. 10.

¹¹ „Republic Democracy and Dictatorship” — Foreign Comment, *Literary Digest*, May 10, 1935, s. 10; „Death of Marshal Piłsudski — Poland's Man of Power” — Foreign Comment, *Literary Digest*, May 18, 1935, s. 9.

T. G. Masaryk szczególnie w ostatnich latach życia spotykał się z niebywałymi dowodami uwielbienia i uwagi. Każdego roku jego urodziny — 7 marca — stały się dla wszystkich jego rodaków, tak w kraju, jak i za granicą, świętem oraz okazją do dumy z narodowych osiągnięć i zdobyczy. Wyjątkową oprawę także i w Ameryce uzyskały obchody w 1935r. Przygotowywano się do nich długo i bardzo starannie. Już na początku 1933r. Amerykański Instytut w Pradze wystosował pismo do Woodrow Wilson Foundation w Nowym Yorku rekomendując czechosłowackiego prezydenta do specjalnej nagrody za zasługi poniesione na rzecz demokracji. W uzasadnieniu przypomniano jego aktywność na rzecz niepodległego państwa czy tworzenia parlamentarnego ustroju a także bezpośrednie kontakty z prezydentem Wilsonem, którego idee stanowiły zawsze podstawę i oparcie w działaniu¹². W dwa lata później w roku głównych uroczystości specjalnie powołany komitet do zorganizowania w Nowym Yorku wystawnego przyjęcia na cześć jubilat (Masaryk Dinner Committee), na czele którego stanął wspomniany już wcześniej T. Čapek, wystosował bezpośrednio do Białego Domu pismo z prośbą o przyłączenie się prezydenta USA do obchodów poprzez wystosowanie i publiczne ogłoszenie krótkiego posłania lub noty. Gestowi temu przypisywano ogromne znaczenie prestiżowe¹³.

F. D. Roosevelt oraz jego doradcy i sekretarze uznali wówczas za właściwe i zasadne przesłanie na ręce Masaryka życzeń urodzinowych¹⁴. W praktyce protokolarnej administracji Roosevelta był to jeden z niewielu wyjątków, co szczególnie zostało podkreślone przez Departament Stanu. Dwa lata później w 87 urodziny czechosłowackiego męża stanu podobna prośba wystosowana przez S. Altschulera z Cleveland Radio Broadcasting Corporation przygotowującego program radiowy o jubileacie spotkała się z odmową. Zgodę wyrażono jedynie na odczytanie na antenie wcześniejszych depeš gratulacyjnych od W. Wilsona na 70-lecie, od H. C. Hoovera na 80-lecie i F. D. Roosevelta na 85-lecie¹⁵.

Kilka miesięcy później jednak śmierć Masaryka zobligowała zarówno Departament Stanu, jak i Biały Dom do wystosowania oficjalnych państwowych kondolencji na ręce rządu w Pradze. C. Hull w nocy do K. Krofta a F. D. Roosevelt w piśmie do E. Beneša akcentowali zasługi zmarłego, jego idęowość, zaangażowanie, starania na rzecz pokoju, które zaskarbiły mu wielu przyjaciół w Ameryce¹⁶. Prezydent USA podpisując maszynopis tekstu dokonał odręcznej poprawki zamieniając sformułowanie ex-prezydent używane powszechnie w dyplomacji amerykańskiej na prezydent-wybawca, oswobodziciel (President — Liberator) lansowane przez czechosłowackie koła polityczne i rozpowszechniane w materiałach propagandowych. Był to ostatni hołd dla wielkiego polityka małego państwa Europy Środkowej.

Uroczystości pogrzebowe odbyły się w Pradze 21 września 1937 z udziałem całego korpusu dyplomatycznego oraz specjalnych przedstawicieli i wysłanników poszczególnych rządów i państw. Stany Zjednoczone i prezydenta reprezentował nowo mianowany poseł w Pradze, długoletni pracownik Departamentu Stanu W. J. Carr. Do dziś w National Archives

¹² Recommendation of American Institute in Prague on Behalf of President Masaryk of Czechoslovakia to receive the Woodrow Wilson Foundation Award; pełny tekst pisma i raport ambasadora Wrighta, Prague, January 2, January 16, 1935, National Archives, Washington D. C., Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Czechoslovakia (dalej: NA-RDSCz), M1218 roll 16, 860F.001/50.

¹³ A Letter from T. Čapek to F. D. Roosevelt, New York, February 5, 1935, NA-RDSCz, M1218, roll 16, 860F.001/51.

¹⁴ Telegram of D. Roosevelt to T. G. Masaryk, White House, March 7, 1935, NA-RDSCz, M1218, roll 16, 860F.001/55 A.

¹⁵ S. Altschuler to F. D. Roosevelt, Cleveland, February 4, 1937; R. Southgate, Chief of Division of Protocol and Conferences to S. Altschuler, Washington, March 6, 1937, NA-RDSCz, M1218, roll 16, 860F.001/75.

¹⁶ V. Chapin, American Charge in Prague to State Department, Prague, September 16, 1937; C. Hull to K. Krofta, Washington, September 16, 1937; F. D. Roosevelt to E. Beneš, September 14, 1937, NA-RDSCz, M1218, roll 16, 860F.001/79.

w Waszyngtonie przechowywany jest anglojęzyczny egzemplarz przemówienia E. Beneša wygłoszonego nad grobem *Masaryk's Path and Legacy. Funeral Oration*. W. Carr przybył do Pragi, by rozpocząć swoją oficjalną misję na kilka dni przed główną ceremonią — 9 września 1937. O tym pierwszym okresie rozpoczynającym się żałobą państwową i narodową tak pisał w swoim diariuszu „Ten dzień jak i cztery wcześniejsze były największą manifestacją uczuć, jaką kiedykolwiek widziałem wobec pojedynczej osoby. Z urodzenia i pochodzenia wieśniak dzięki swej ciężkiej pracy i uporowi uzyskał tytuł profesora i przeszedł do historii jako niezapomniany, wielki patriota i mąż stanu. 1,5 mln obywateli w przeważającym stopniu stopniu skromnego urodzenia przybyło do stolicy, by oddać mu cześć. Dzień i noc pełnili warty przy jego trumnie uznając to za największy przywilej”¹⁷.

Nie tylko wśród dyplomatów amerykańskich dawał się zauważać podziw i szacunek dla Masaryka — typowego *self-made-man*. Również w prasie wyczuwalna była podobna tonacja. W wielu artykułach a także w odrębnych broszurach i publikacjach czechosłowacki prezydent określony był jako „ojciec założyciel”, „ojciec narodu”, „wielki mąż stanu”, „ceniony naukowiec”, „Waszyngton Czechosłowacji” czy „Grand Old Man of Europe”. Z prac, które ukazały się jeszcze za jego życia, bądź w kilka lat po śmierci na uwagę zasługują szczególnie trzy: Karola Čapka, słynnego czeskiego pisarza *Masaryk Tells His Story* wydaną w Nowym Yorku w 1935, G. Ludwiga *Defender of Democracy. Masaryk of Czechoslovakia* opublikowaną również w nowym Jorku w 1936 oraz P. Selvera *Masaryk. A Biography*, London 1940. Z upływem czasu zainteresowanie badaczy i historyków nie malało. Powstawały nowe opracowania i monografie. W roku 1981 w Waszyngtonie z inicjatywy i pod redakcją Georga J. Kovtuna pracownika działu europejskiego Biblioteki Kongresowej powstała odrębna broszura pt. *T. G. Masaryk 1850–1937. A Selective List of Reading Materials in English* zawierająca wybór najbardziej istotnych pozycji związanych i dotyczących tej postaci. *Nota bene* w ramach tej samej serii ukazały się m.in. dwie prace Janiny Hoskins o I. Paderewskim i J. Lelewelu.

Na republikę czechosłowacką Amerykanie patrzyli nie tylko poprzez pryzmat działalności i osobowości Masaryka polityka nr 1, czy jego syna Jana, posta czechosłowackiego w Wielkiej Brytanii, lecz także poprzez jego ucznia i przyjaciela młodszego o 34 lata E. Beneša, „Sokratesa Pragi” czy „głównego budowniczego”, jak o nim z kolei pisano. Podobnie jak mistrz, sam o własnych siłach wznosił się po szczeblach kariery naukowej i politycznej. Pochodząc z wiejskiej rodziny wielodzietnej dzięki swojemu uporowi, pracy i przedsiębiorczości zaledwie w wieku 35 lat reprezentował już swoją ojczyznę na konferencji pokojowej w Paryżu, a w latach następnych tworzył zręby międzynarodowej polityki państwa i zdobywał uznanie na forum Ligi Narodów. Newton D. Baker sekretarz wojny w administracji W. Wilsona zaliczył do interesujących zjawisk I wojny światowej pojawienie się na międzynarodowej arenie politycznej wielkich osobistości spośród narodów długo trzymany w niewoli. Takie ukryte do tej pory i niespodziewane talenty wykazali jego zdaniem, Masaryk i Beneš w Czechosłowacji, Paderewski w Polsce i Venizelos w Grecji¹⁸. Również o E. Benešu, jak i o Masaryku pojawiały się na angielskim i amerykańskim rynku wydawniczym liczne monografie i biografie. W 1940 w Nowym Jorku ukazał się panegiryk E. Hitchcocka¹⁹ *I Built a Temple for Peace. The Life of E. Beneš*, w 1946 r. w Londynie C. MacKenziego *Dr Beneš*, a w 1986 r. w Stanford E. T. Taborsky'ego²⁰ *President Beneš*. Zapewne również pewien wpływ na

¹⁷ Cyt. za: K. Crane, *Mr. Carr of State. Forty–Seven Years in the Department of State*, New York, 1960, s. 336.

¹⁸ List N. D. Bakera do J. Orłowskiego, [w:] J. Orłowski, *Paderewski i odbudowa Polski*, t. II Chicago 1940, s. 177.

¹⁹ Edward B. Hitchcock, amerykański publicysta, w 1939 r. pełnił funkcję sekretarza E. Beneša w czasie jego pobytu w USA.

upowszechnienie na gruncie amerykańskim nazwiska oraz samej osoby wieloletniego czechosłowackiego ministra spraw zagranicznych i późniejszego prezydenta wywarła działalność jego krewnych. Najbardziej znany z nich Vojta Beneš, o siedem lat starszy brat, aktywny w czasie I wojny światowej także wśród emigrantów czeskich i słowackich w USA, senator parlamentu praskiego w okresie „niepodległej” napisał i opublikował w czasie II wojny światowej w Stanach Zjednoczonych wiele prac m.in. *10 Million Prisoners*, Chicago 1940, *The Tragic Fate of Czechoslovakia*, Chicago 1940, *The Mission of a Small Nation*, Chicago 1941. Inny z braci Bohuš Beneš opatrzył przedmową wydaną w 1939 przez Czechoslovak National Council of America pracą *Czechoslovakia. Its Sacrifice and Future*. Po wojnie V. Václav L. Beneš z Indiana University opracował jeden z rozdziałów wydanej w Princeton pod redakcją V. Mamateya *History of the Czechoslovak Republic* zatytułowany *Democracy and Its Problems 1918–1920*.

O popularności Beneša w Stanach Zjednoczonych mogą świadczyć również i inne fakty z okresu tuż pomonachijskiego. *New Republic* zamieściło krótką notę opisującą, jak niespotykaną sympatią cieszył się wśród Amerykanów w tych pełnych tragedii i dramatu osobistego dniach²¹. W dowód uznania i solidarności University of Chicago w kilka dni po złożeniu przez niego pod naciskiem Berlina urzędu prezydenta, zaoferowało mu telegraficznie poprzez amerykańskiego posła w Pradze W. Carra, roczny etat wykładowcy²². Wiadomość o całkowitej hitlerowskiej okupacji Czechosłowacji zastała Beneša właśnie na ziemi amerykańskiej. Odwołując wówczas planowaną wcześniej podróż do Kalifornii zdecydował się ponownie rozpocząć działalność na rzecz niepodległości, która w późniejszym okresie przebiegała pod hasłem „Wolna Czechosłowacja w wolnej Europie” (*A Free Czechoslovakia in a Free Europe*). Pierwszym jego krokiem były starania o niedopuszczenie do legalizacji agresji przez mocarstwa. W tym celu wysłał na ręce F. D. Roosevelta, E. Daladiera, A. N. Chamberlaina, M. Litwinowa i J. Avenola sekretarza generalnego Ligi Narodów protest w imieniu całego narodu czechosłowackiego podpisując się pod nim jako ex prezydent Czechosłowacji i profesor uniwersytetu w Chicago. I znów podobnie jak w roku 1918, nazwisko Beneša i Masaryka, tym razem syna, stało się w USA symbolem walki o prawa narodów do niezależnego bytu państwowego²³.

W literaturze anglojęzycznej poza prezentacją głównych animatorów życia politycznego wiele uwagi poświęcano ogólnemu wizerunkowi kraju, na który składało się położenie geograficzne, ludzie, język, religia, obyczaje, gospodarka, warunki socjalne ect. Przyjrzyjmy się więc nieco bliżej niektórym najczęściej eksponowanym jego elementom.

I. POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE

Republika czechosłowacka umiejscawiana była w samym sercu Europy. Kontynent europejski postrzegany był jednak nie jako jedna spójna całość, lecz jako konglomerat kilku niezależnych od siebie regionów i bloków polityczno-ekonomicznych. Wyraźnie wyodrębniano i oddzielano od reszty Europę Zachodnią z linią demarkacyjną na Łabie, której specyfiką był niezmienny od wieków zarys granic, minimalny ruch migracyjny oraz stabilność państwowa i gospodarcza. Na wschód od Łaby ciągnęła się Europa Wschodnia, którą niektórzy dzielili jeszcze na Środkową — kraje powstałe na gruzach monarchii habsburskiej i Południową — kraje podległe niegdyś władzy Wysokiej Porty²⁴.

²⁰ Eduard Taborsky był w latach 1939–1945 osobistym sekretarzem Beneša — prezydenta Republiki Czechosłowacji na emigracji.

²¹ *The New Republic*, October 5, 1938, s. 239.

²² W. Carr Papers, 1937–1942, October 7, 8, 1938, LC–MD, box 18.

²³ *New York Times*, March 16, 1939, s. 16; B. Beneš, *Czechoslovakia. Its Sacrifice and Future*, Czechoslovak National Council of America, Chicago 1939, rozdz. VIII — *The Struggle for the Czechoslovakia's Existence De Jure*, s. 49–54.

Inni, uwzględniając wpływ historycznych podziałów zauważyli w dwudziestoleciu międzywojennym tworzenie się w Europie Wschodniej trzech centrów: bałtyckiego, dunajskiego i bałkańskiego. Do pierwszego bloku zaliczano Estończyków, Finów, Litwinów, Łotyszów i Polaków, przy czym ci ostatni od X w. zabiegali o prymat i rolę państwa centralnego powstrzymującego pochód niemiecki na wschód, a rosyjski na zachód. W skład drugiej grupy wchodziło: Austriacy, Chorwaci, Czesi, Słowacy, Słoweni, Rumunii i Węgrzy. Tu wyraźnie dominowała Czechosłowacja, z inicjatywy której wraz z Jugosławią i Rumunią została utworzona Mała Ententa, skierowana przeciw restauracji Habsburgów i węgierskiemu rewizjonizmowi oraz wykazująca silne wpływy francuskie. W tym też rejonie zauważalna była niemiecko-włoska rywalizacja. Wreszcie rejon trzeci, gdzie krzyżowały się angielskie, niemieckie, rosyjskie i włoskie interesy, przyrównywany czasem do „beczki z prochem” tworzyli Albańczycy, Bułgarzy, Grecy, Serbowie i Turcy. Paradoksalnie stara XIX wieczna zasada „Bałkany tylko dla Bałkańczyków” inspirująca małe narody tego półwyspu do jednolitych działań na rzecz uwolnienia od tureckiego panowania, w XX wieku przybrała nowy, skrajnie odmienny kształt. Według zmienionej interpretacji Turcy włączeni zostali na partnerskich zasadach do rodziny narodów bałkańskich i awansowani do roli przywódcy²⁵.

Na tle mocno podzielonej Europy położenie geograficzne Czechosłowacji nabierało znaczenia kluczowego. Tu spotykały się trzy cywilizacje: germańska, słowiańska i łacińska, krzyżowały się interesy Niemiec, Francji, Włoch i Rosji, zderzał komunizm z faszyzmem. Tędy też wiodły szlaki handlowe na południe ku Morzu Czarnemu, Dardanelom i Azji i na północ nad Bałtyk. Dla Niemiec był to dobry przyczółek dla wschodniej i południowej ekspansji umożliwiający dotarcie do rumuńskiej ropy czy żyznych ziem Ukrainy. Dla Francji-gwarancja własnego bezpieczeństwa poprzez stworzenie paktu w Europie Środkowo-Wschodniej (Mała Ententa) umacniającego jej wpływy i niedopuszczającego do rozwoju militarnego Niemiec. Dla Związku Sowieckiego — obrona przed Niemcami, a dla Włoch — możliwość pełnego rozwoju w oparciu o tradycję starożytnego Rzymu²⁶. Nic też dziwnego, że najczęściej i najchętniej cytowanym w amerykańskich publikacjach zdaniem były słowa wypowiedziane przez Bismarcka: „Ten, kto jest w posiadaniu Bohemii panuje nad całą Europą”²⁷. Tak określone uwarunkowania geograficzne zdeterminowały politykę zagraniczną Czechosłowacji w każdym jej calu. Z jednej strony bowiem zmuszona ona była szukać sojuszników wśród wielkich mocarstw, z drugiej zaś — w nie mniejszym stopniu zmuszona była tych samych państw się wystrzegać. W znanej rozmowie z K. Čapkem Masaryk charakteryzując podstawowy problem Czechów i Słowaków stwierdził „Zawsze musimy pamiętać, że jesteśmy małym narodem o niekorzystnym położeniu geograficznym. Nakłada to na nas obowiązek pozostawania cały czas w pogotowiu oraz myślenia i osiagania więcej niż inni. (...) Musimy pracować trzy razy więcej niż obywatele dużych i korzystniejszy usytuowanych narodów”. V. Beneš zaś słowa te uzupełniał zdaniem „Małe narody zawsze czują niebezpieczeństwo wiszące nad nimi jak miecz Demoklesa i dlatego przez cały czas odwołują się do historii, by tam odnaleźć siłę”²⁸.

Nie wszyscy jednak podzieliali ten pogląd. O ile kształt państwa wydawał się rzeczywiście niekorzystny: długi wąski pas o powierzchni 54 tys mil² (ok. 140 tys. km²), co plasowało na

²⁴ H. Seton-Watson, op. cit., s. 1–11.

²⁵ J. Hanc, *Eastern Europe and the United States*, Boston 1942, America Looks Ahead, A Pamphlet Series no 7, s. 14–15, 39–43.

²⁶ R. Freund, *Watch Czechoslovakia!*, London-Toronto-New York 1938, s. 77–78.

²⁷ *New Republic*, April 6, 1938, s. 269; P. Zenkl, *The Truth about Czechoslovakia*, E. Tabor Papers, LC-MD.

²⁸ Oba cytaty zaczerpnięte z pracy V. Beneša, *The Mission of a Small Nation*, Czech American National Alliance, Chicago 1941, s. 9–10.

13 miejscu w Europie, bez dostępu do morza, otoczony licznymi sąsiadami: Niemcy, Austria, Polska, Węgry, Rumunia²⁹, to samo położenie naturalne oceniano jako najlepsze z możliwych. Patrząc na fizyczną mapę tego regionu bez trudu można było zauważyć, że płaskowyż czeski otoczony zewsząd potężnymi masywami górskimi stanowił twierdzę trudną do zdobycia. Ten naturalny, jak go nazywano, bastion Europy od zachodu otoczony był Alpami schodzącymi aż po Dunaj, od północnego zachodu Sudetami, od północy — wzgórzami morawskimi, od północnego wschodu Karpatami i wreszcie dodatkowo osłaniany od południowego zachodu Bommerwaldem (Lasem Czeskim) usytuowanym między Alpami a Sudetami³⁰.

II. LUDNOŚĆ

Prawie 15-milionowa republika czechosłowacka (w 1930 — 14 729 000) zajmowała 9 miejsce w Europie pod względem liczby ludności wyprzedzając 16 państw m.in. Jugosławię, Belgię, Holandię czy Węgry. Była dwukrotnie liczniejsza niż Portugalia, Austria, Grecja czy Szwecja i tak samo liczna jak połączone ze sobą Szwajcaria, Finlandia, Dania i Norwegia. Wreszcie po przełożeniu wielkości jej populacji na proporcje kontynentu amerykańskiego okazywała się prawie identyczna z trzema stanami: Illinois, Indiana i Michigan traktowanymi łącznie³¹. Specyfiką społeczeństwa było jego ogromne zróżnicowanie narodowościowe, a co za tym idzie wyznaniowe i kulturowe. Czesi i Słowacy stanowili 66.92% (9,688 mln)³², Niemcy — 22.32% (3,231 mln), Węgrzy — 4.78% (697 tys.), Ukraińcy Zakarpaccy — 3.79% (549 tys.), Żydzi — 1.29% (180 tys.), Polacy — 0.56% (81 tys.). Zdecydowana większość, gdyż 73.54% obywateli, była wyznania rzymsko-katolickiego, 7.67% — wyznania protestanckiego, 3.97% — grekokatolickiego, a 2.49% — mojżeszowego. Niezbyt liczna część społeczeństwa — 5.39% należała do Narodowego Kościoła Czechosłowackiego, który wzorem innych Kościołów tego typu utrzymywał niezależność od Rzymu przy jednoczesnej kontynuacji obrządku³³.

Duży procent mniejszości narodowych był stałym podłożem sporu zwłaszcza między Czechami a Niemcami o kształt i model budowanego systemu politycznego republiki i sprowadzał się praktycznie do jednego pytania: państwo narodowe czy narodowościowe³⁴. Niemcy opowiadali się za drugim rozwiązaniem udowadniając, że żadna z grup nie posiadała zdecydowanej przewagi liczebnej, jako że Słowacy pod względem etnicznym zasadniczo różnili się od Czechów. Tymczasem strona rządowa nawiązując do tradycji dawnego państwa czeskiego

²⁹ Dla porównania: w polskiej pracy wydanej w 1942 w Paryżu nakładem Young Men Christian Association w serii 4 *Geografia i zagraniczna gospodarka* autorzy stwierdzili, że Czechosłowacja była obciążona wśród średnich i większych państw europejskich najgorszym położeniem geograficznym z dwóch powodów: długości granic — 4.125 km (długość granic Polski wynosiła 5.529 km przy dużo większym obszarze — 390 tys. km²) oraz sąsiedztwa tych narodów, których odłamy stanowiły mniejszość narodową państwa, s. 1.

³⁰ Położenie geograficzne: E. Moravec, op. cit., s. 7–15; V. L. Beneš, *Czechoslovak Democracy and Its Problems 1918–1920*, [w:] V. S. Mamatey, R. Luža, op. cit., s. 39; E. Young, *Czechoslovakia: Keystone of Democracy*, London 1938, rozdz. II — The Country and How Its Lives—Geography, s. 67; P. Zenkl, op. cit., Tabor Papers, LC—MD; G. E. Fielding op. cit., s. 269–270.

³¹ Tego typu kombinacje statystyczne potrzebne były do udowodnienia tezy, że Czechosłowacja należy do średnich (medium-size) a nie małych (small) krajów Europy, B. Lewis, *Democracy in Czechoslovakia*, New York 1941, s. 5.

³² W literaturze anglojęzycznej najczęściej występujące dane statystyczne traktują Czechów i Słowaków łącznie. Czasem, jak np. w *The United States and World Affairs. An Account of American Foreign Relations, 1938*, W. H. Shepardson, W. O. Scroggs, ed., New York 1972 (reprint z 1939), s. 51 w rozdziale zatytułowanym Czechs and Germans podano, że na 15.300.000 obywateli żyjących w granicach republiki 7.500.000 stanowili Czesi, 2.500.000 Słowacy, 3.300.000 Niemcy.

³³ Ludność: J. E. Williams, *Czechoslovak Democracy*, New York 1937, s. 10; B. Lewis, op. cit., Appendix A, Ethnographic Division of the Population of CSR, s. 92, Appendix B Religious Faiths in CSR, s. 93; P. Zenkl, op. cit., Tabor Papers, LC—MD; J. Roucek, *Czechoslovakia and Her Minorities*, M. Spinka *The Religious Situation in Czechoslovakia*, [w:] R. J. Kerner, op. cit., s. 171–192, 284–301; E. Young, op. cit., rozdz. III — The People, s. 97–109; J. Rothschild, op. cit., s. 86–95.

³⁴ J. W. Bruegel, *The Germans in Pre-War Czechoslovakia*, [w:] V. S. Mamatey, R. Luža, op. cit., s. 176–178.

i wielkomorawskiego obstawała przy koncepcji pierwszej i przekonywała, że „między Czechami a Słowakami sprawy o język nie ma żadnej i żadnej być nie może”³⁵.

Tę tezę starano się również ugruntować w Ameryce poprzez odpowiednie działania propagandowe upowszechniając definicję narodu czechosłowackiego prezentowaną przez M. Štefánika słowackiego generała, bohatera I wojny światowej — „Czesi to są Słowacy mówiący po czesku a Słowacy to Czesi mówiący po słowacku”³⁶. Podkreślano również, że do IX w. stanowili oni jeden naród zamieszkujący trzy obszary Morawy i Bohemię na zachodzie oraz Słowację na wschodzie i tworzyli od VII w. jedno, niepodległe państwo. Zapewne lansowanie i podkreślanie tej idei stanowiło odpowiedź na szereg głosów pojawiających się na kontynencie amerykańskim i głoszonych przez Amerykanów a dotyczących reperkusji politycznej separacji Czechów i Słowaków przez całe kolejne tysiąclecie. Gdy Czesi pozostawali pod wpływami niemieckiej myśli technicznej i industrializacji, Słowacy uzależnieni od Węgrów nadal rozwijali się jako społeczność typowo rolnicza o standardzie życia charakterystycznym dla starej Austrii.

Josef Korbel w swej pracy *Twentieth-Century Czechoslovakia* w rozdziale *Relations Between Czechs and Slovaks* w odpowiedzi na pytanie o jeden czy dwa narody (*One Nations — Two Nations?*) stwierdzał, że nie jest to kwestia wyłącznie semantyki — naród czeski i słowacki a czechosłowacki — lecz problem przyjęcia lub nie jednakowych wartości kulturowych. „Badacze — pisał on — biedzili się przez długi czas nad zdefiniowaniem czynników określających daną społeczność pod względem narodowym. Do niedawna jeszcze takie podstawowe atrybuty, jak wspólne dziedzictwo, wspólne terytorium, wspólny język rozpatrywane były w powiązaniu z subiektywnymi kryteriami wyznaczanymi przez emocjonalne przywiązanie lub, jak określił Hans Kohn, przez stan umysłu i ducha (*a state of mind*), a Ernest Renan wolę życia razem na dobre i złe (*the wish to live together, for better or worse*). Ogólnie mogłoby to wydawać się proste. Jednakże w Czechosłowacji tak prosta definicja nie znalazła zastosowania. Obie strony były całkowicie szczerze w swoich stanowiskach, obie wyrażały wolę zamieszkiwania razem, lecz każde z nich widziało inaczej sytuację polityczną i szukało odmiennych rozwiązań. Czesi ‘Czechosłowakizm’ zaakceptowali bez trudności od momentu, gdy ujawnili fraternalistyczne sentymenty wobec swoich uciskanych pobratymców. (...) Dla Słowaków ‘Czechosłowakizm’ oznaczał szansę na wolność i rozwój w ramach wspólnoty, lecz jednocześnie niósł niepokój o przyszłość ich narodowej identyfikacji”³⁷.

III. USTRÓJ

Podstawą demokratycznego ustroju republiki czechosłowackiej była konstytucja z 1920 r. wzorowana na ustawach zasadniczych Francji i Stanów Zjednoczonych. Obowiązywała ona w niezmienionej postaci przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego stając się sztandarowym symbolem i jedynym przykładem trwałości tej formy rządów w Europie Środkowej. Na czele państwa stał prezydent wybierany przez obie izby parlamentu na okres siedmiu lat. Tylko przez dwie kadencje, tj. łącznie 14 lat, funkcję tę pełnić mogła ta sama osoba. Wyjątek uczyniono jedynie dla T. G. Masaryka, któremu prawnie zezwolono na pełnienie tej funkcji tak długo, na ile siły mu pozwolą. W wyniku tego społecznego *consensusu* pierwszy prezydent

³⁵ T. G. Masaryk, *Słowianie po wojnie*. Biblioteka Tęczowa nr 2, Lwów 1924, red. J. Mirski s. 15. Tekst ten ukazał się w czerwcu 1922 w pierwszym zeszycie angielskiego pisma *Slavic Review* wydawanego przez Uniwersytet Londyński. Nosił on tytuł *The Slavs after the War* i stanowił tłumaczenie czechosłowackiej pracy Masaryka o tym samym tytule.

³⁶ V. Beneš, op. cit., s. 34.

³⁷ J. Korbel, op. cit., s. 94–95.

Czechosłowacji wybierany był czterokrotnie i dopiero w 1935 r. ze względu na zły stan zdrowia zdecydował się wycofać z życia politycznego.

Do zadań prezydenta należało m.in. desygnowanie ministrów, którzy odpowiedzialni z kolei byli przed parlamentem. Parlament zaś w całości (obie izby) wyłaniany był drogą powszechnych wyborów z list partyjnych przy uwzględnieniu zasady proporcjonalności. 150 senatorów obowiązywała ośmioletnia kadencja, zaś 300 deputowanych — sześcioletnia.

Prawa wyborcze posiadali wszyscy obywatele powyżej 21 roku życia nie wyłączając kobiet, które prawnie zostały zrównane z mężczyznami 28 września 1918 r. 106-tym paragrafem konstytucji stwierdzającym, że żadne przywileje tak pod względem płci, urodzenia czy wykonywanego zawodu nie mogą być uznawane. Ameryka, gdzie istniał i rozwijał się bardzo silny ruch feministyczny szczególnie wyczulona była i bacznie obserwowała pozycję i sytuację kobiet w poszczególnych regionach świata. Jej uznanie wzbudziło m.in. zniesienie w Czechosłowacji zasady „celibatu” obowiązującej nauczycielki oraz wprowadzenie żeńskich etatów po dyrektora włącznie w szkołach męskich. Kobiety mogły kształcić się, zdobywać tytuły naukowe, podejmować pracę w różnorodnych dziedzinach i zawodach, a nawet „piąć się po szczeblach kariery politycznej”. W 1938 r. dziewięć kobiet zasiadało w izbie niższej parlamentu, a pięć w senacie. Oprócz tego wiele z nich wybieranych było do samorządów municypalnych, terytorialnych i lokalnych.

Specyfiką czechosłowackiego parlamentaryzmu była niemożność zbudowania na wzór Francji czy Stanów Zjednoczonych dwupartyjnego systemu. Liczba bowiem partii politycznych w całym kraju była znaczna, stąd niekiedy aż 39 przystępowało do wyborów, z czego ok. 1/3 zasiadała potem w parlamencie. Oddzielne partie chrześcijańskie tworzyli Czesi, Niemcy, Słowacy i Węgrzy, własne partie socjaldemokratyczne — Czesi i Niemcy, Czesi ponadto mieli swą własną partię narodowo-socjalistyczną (nie mylić z niemiecką partią narodowych socjalistów) oraz agrarną. Ponadnarodowy charakter posiadała jedynie partia komunistyczna.

Żadnemu z ugrupowań politycznych nie udawało się w całym okresie międzywojennym uzyskać bezwzględnej większości parlamentarnej w celu wyłonienia rządu. W takiej sytuacji koniecznością było tworzenie koalicji najczęściej składającej się z pięciu, sześciu lub siedmiu partii. System ten pociągał za sobą skutki tak pozytywne, jak i negatywne. Jego niezaprzeczalną wadą była powolność bądź czasem wręcz niemożność podjęcia określonych decyzji. Wypracowanie kompromisu zadowalającego wszystkie strony wymagało czasu, dyskusji, negocjacji, zręcznej dyplomacji. Zaletą natomiast było samo wypracowanie takiego wspólnego stanowiska, które stawało się gwarancją stabilności chroniąc przed gwałtownymi, radykalnymi zmianami polityki administracyjnej, finansowej, fiskalnej czy importowej. Również w przypadku przejścia jednej z partii koalicyjnych do opozycji i przyjscia na jej miejsce innej o odmiennym odcieniu politycznym proporcje tylko w niewielkim stopniu ulegały zmianie bądź na prawo w stronę konserwatystów bądź na lewo w kierunku liberałów. I właśnie te cechy uważano za główny sekret szczególnej i jedynej w swym rodzaju stabilności ustrojowej młodej republiki.

Nie oznaczało to jednak, że w parlamencie nie występowały zmiany w układzie sił między poszczególnymi partiami. Wyraźnie socjaldemokraci, zdecydowani zwycięzcy w wyborach 1920 r., utracili swe znaczenie po secesji marksistowskiego skrzydła w 1921 r. i dopiero w ostatnich wyborach w 1935 r. umocnili się uzyskując trzecie miejsce. Komuniści w pierwszych wyborach, w których brali udział w 1925 r., zajęli drugie miejsce, lecz w późniejszych latach ich popularność spadła do miejsca czwartego. Nie przeszkodziło to jednak Trzeciej Rzeszy w rozpętaniu alarmistycznej, antyczeskiej propagandy o czerwonym przyczółku

w centrum Europy. Stopniowo natomiast umacniała się partia agrarystów i od 1925 r. uformowała się jako największe ugrupowanie parlamentarne. Natomiast niespodzianką wyborów w 1935 r. było pojawienie się nazistowskiej partii Niemców Sudeckich, którzy zdobyli od razu aż 6 miejsc sejmowych. Czechosłowacja była więc tym rzadkim przypadkiem w historii parlamentaryzmu gdzie faszyci zasiadali obok komunistów, konserwatyści obok liberałów, socjaliści obok narodowych chrześcijan itd., a przy tym żadne z tych ugrupowań nie uzyskało bezwzględnych wpływów i dominacji³⁸.

Powstaje jednak pytanie, które nie pojawia się w materiałach anglojęzycznych, na ile ten system ośmielił część mniejszości niemieckiej do stawiania zdecydowanie bardziej wygórowanych żądań i warunków po autonomię włącznie, co doprowadziło państwo czechosłowackie do ugody monachijskiej. Wydaje się, że polityka wobec Niemców Sudeckich Henleina była zbyt liberalna.

IV. PRAWA CZŁOWIEKA I OBYWATELA

Pojęcie to wprowadzone po raz pierwszy do życia międzynarodowego przez Deklarację Niepodległości USA w 1776 r., ujęte następnie w Deklarację Praw Człowieka i Obywatela w okresie Wielkiej Rewolucji Francuskiej wprowadzone zostało ostatecznie do konstytucji amerykańskiej w 1913 r. w postaci jej XVI poprawki. Po pierwszej wojnie światowej zyskało ono szczególne znaczenie na forum międzynarodowym, stając się przedmiotem różnych deklaracji, spośród których pierwszą była Deklaracja Praw i Obowiązków Człowieka opracowana w 1929 r. przez Instytut Prawa Międzynarodowego w Nowym Yorku. Za przykładem Ameryki trafiło ono również i do innych konstytucji w tym i do ustawy zasadniczej Republiki Czechosłowackiej³⁹.

Naczelną zasadą była równość wszystkich obywateli wobec prawa bez względu na urodzenie, pochodzenie, płeć, narodowość, rasę czy religię. Państwo gwarantowało wolność osobistą i majątkową. Każdy mógł osiedlić się w dowolnie wybranym przez siebie obszarze kraju bądź emigrować poza jego granice. Gwarantowana była swobodna bez jakichkolwiek ograniczeń możliwość organizowania i skupiania się w stowarzyszeniach i organizacjach politycznych, kulturalnych, religijnych, zawodowych czy środowiskowych. Obowiązywała swoboda w wyrażaniu opinii i poglądów, wolność prasy oraz tajemnica korespondencji. Szczególną opieką otoczono małżeństwo, macierzyństwo, rodzinę.

Konstytucja czechosłowacka z 1920 r. dodatkowo uwzględniała nałożone na republikę w Traktacie z Saint Germain zobowiązania o przestrzeganiu praw mniejszości narodowych. Ów zapis konstytucyjny był ukoronowaniem zainicjowanych przez prezydenta Woodrow Wilsona dyplomatycznych zabiegów wielkich mocarstw o stworzenie jednego, międzynarodowego systemu ochrony obywateli różniących się rasą, religią czy językiem od większości populacji przede wszystkim w nowo utworzonych krajach europejskich. Opracowaniem szczegółów zajęła się specjalnie powołana komisja międzynarodowa, która w okresie od maja do października 1919 r. zbierała się aż 64 razy. Kwestie dotyczące bezpośrednio Czechosłowacji na forum międzynarodowym poruszane były dwukrotnie. Pierwszy raz przy okazji

³⁸ Ustrój: H. Seton-Watson, op. cit., s. 171–185; J. E. Williams, op. cit., s. 10–12, 26–29; B. Lewis, op. cit., chapter IV — Representative Government, s. 12–18, chapter X—Democracy's Gifts to Women, s. 35–36; M. Grahame, *Constitutional and Political Structure and Parties and Politics*, [w:] R. J. Kerner, op. cit., M. Hapala, *Political Parties in Czechoslovakia and A. Prochazka, The Normological and Political Bases of the Legal Order of the First Czechoslovak Republic*, [w:] M. Rechcił, op. cit., v. I; J. Rothschild, op. cit., s. 73–136. E. Young, op. cit., chapter IV — Constitution, Political Parties and Government, s. 110–133.

³⁹ Civil Rights and Liberties. Declaration of the Rights of Man and Citizen, *Encyclopedia Americana*, Daubury 1991, t. 6, s. 768–776, t. 8, s. 594–595.

omawiania przez sekretarza stanu R. Lansinga w Radzie Najwyższej sytuacji Niemców. Drugi raz, gdy E. Beneš poproszony został o przedstawienie komisji specjalnego memorandum określającego, jakie prawa Republika Czechosłowacka jest gotowa przyznać swym mniejszościom. W wyniku akceptacji ostatecznych decyzji mocarstw odnośnie ochrony mniejszości VI rozdział konstytucji czechosłowackiej wyraźnie określał i gwarantował pełną równość wszystkich, bez wyjątku obywateli wobec prawa. Zgodnie z tym mniejszości narodowe na jednakowych z innymi zasadach mogły uczestniczyć w życiu politycznym, kulturalnym, ekonomicznym i społecznym kraju, mogły piastować wszelkie urzędy i funkcje tak centralne, jak i lokalne⁴⁰.

Co prawda językiem urzędowym w państwie był czeski⁴¹, ale mniejszości narodowe miały prawo posługiwania się własnym językiem nie tylko w domu i rozmowach prywatnych, lecz oficjalnie w urzędach, biurach, różnorodnych instytucjach, w miejscu pracy, organizacjach i stowarzyszeniach i wreszcie w prasie i publikacjach. Obowiązywała zasada procentowej liczebności narodowej w poszczególnych obwodach kraju. Język mniejszości uznawany był za oficjalny język obwodu, tam gdzie określona narodowość stanowiła więcej niż 2/3 populacji. Przy mniejszej koncentracji narodowej między 2/3 a 20% obowiązywała w administracji obwodu zasada dwujęzyczna — język urzędowy państwa oraz język danej mniejszości, a poniżej 20% — inny język niż urzędowy był uznawany jedynie poza oficjalnymi instytucjami administracyjnymi. Podobne zasady procentowej liczebności w obwodzie decydowały o powstawaniu szkół, w których polecenia, instrukcje i wykłady odbywały się w języku dominującej na danym obszarze narodowości i które wspierane były z funduszy i fundacji państwowych⁴².

V. EDUKACJA

„Ten kto uniemożliwia jednostce lub całemu społeczeństwu pobieranie nauk popełnia grzech śmiertelny. Każda osoba ma takie samo prawo do nauki, jak i do życia”⁴³. Jak wykazały dane statystyczne z roku 1937 uczniowie czescy i słowaccy uczyli się w 10 409 własnych szkołach podstawowych (stanowiło to 68.25% ilości szkół podstawowych w państwie), ich niemieccy rówieśnicy w 3 281 własnych szkołach (tj. 21.5% szkolnictwa podstawowego), węgierscy w 806 (5.3%), ukraińscy w 545 (3.6%), polscy w 90 (0.6%), żydowscy w 7 (0.04%), a rumuńscy w 3 (0.02%). Mniej rozbudowane szkolnictwo średnie zachowywało również pewne narodowe proporcje. Czesi i Słowacy posiadali 209 szkół średnich z własnym językiem (71.5%), Niemcy 73 (25%), Węgrzy 5 (1.7%), Ukraińcy 4 (1.4%) i Polacy 1 (0.4%). Szkolnictwo wyższe na poziomie uniwersyteckim zawężyło się już jednak tylko do 16 uczelni czeskich, słowackich i niemieckich. Należały do nich m.in. Uniwersytet Karola w Pradze, Uniwersytet Masaryka w Brnie, Uniwersytet Komeniusa w Bratysławie, Niemiecki Uniwersytet w Pradze, czy Instytut Technologiczny czeski i niemiecki w Pradze, Czeska i Niemiecka Politechnika w Brnie i Akademia Sztuk Pięknych w Pradze. Kolejna pod względem wielkości

⁴⁰ Prawa człowieka i obywatela: Eduard Taborsky, *Czechoslovak Democracy at work*, London 1945, chapter VII — Civic Rights and Their Protection, s. 129–135, Edgar P. Young, op. cit., chapter IV — Constitution, Political Parties and Government, s. 110–133; J. E. Williams, op. cit., chapter II — Foundation of Civil Liberty, s. 10–12; J. Roucek, op. cit., s. 171–192.

⁴¹ T. G. Masaryk w swej pracy *The New Europe «The Slav Standpoint»* (wyd. Granbury 1972) uosabiając punkt widzenia rządu centralnego w Pradze, stwierdzał, że język słowacki traktować można jako archaiczny dialekt języka czeskiego z małą ilością odmiennych form, a z tym samym akcentem.

⁴² B. Lewis, op. cit., chapter XI — Democracy in Education, s. 37–38; H. A. Miller, *Humanitarian Progress*, [w:] R. J. Kerner, op. cit., s. 237; J. E. Williams, op. cit., chapter IV — Czech Care for Minorities, s. 18; E. Young, op. cit., chapter III — The People, s. 97–109.

⁴³ Słowa T. G. Masaryka, cyt. za: B. Lewis, op. cit., s. 37.

w państwie mniejszość węgierska nie była wystarczająco liczna, by móc utworzyć swą własną uczelnię. Zapewniono jej jedynie odrębny Wydział Teologii na Uniwersytecie Komeniusa.

Literatura anglojęzyczna zgodnie uwypukla przede wszystkim ogromną troskę państwa i nakład sił i środków włożonych w uporządkowanie i zmodernizowanie systemu edukacji. U podłoża tego procesu widziano demokratyczną i humanistyczną filozofię „ojców założycieli” zawierającą się m.in. w chętnie cytowanych słowach T. G. Masaryka, że demokracja nie istnieje bez edukacji a edukacja bez demokracji. Uznanie wzbudzała budowa i rozbudowa systemu szkolnictwa zarówno na szczeblu podstawowym, jak i średnim w prowincjach najbardziej zacofanych i zaniedbanych w poprzednich okresach, tj. na Słowacji i Ukrainie Zakarpackiej, tak, by utworzona sieć szkół była w miarę jednakowa i jednolita w całym kraju. Pojawiły się co prawda nieliczne zarzuty, że nazbyt dużą wagę przykładano do upowszechniania ogólnej wiedzy elementarnej niż do zachęcania do pogłębiania i rozwijania specjalistycznych studiów i badań naukowych. Były one odpiране natychmiast argumentacją, że dalszy rozwój naukowy wybranych ze społeczeństwa jednostek (studia wyższe elitarne) może dokonać się po osiągnięciu etapu pierwszego, którym była powszechna edukacja mas. Zwracano przy tym uwagę, że centralny rząd w Pradze zdając sobie sprawę z o wiele niższego i mniejszego niż w Europie Zachodniej czy w Ameryce poziomu nauczania i zasobu wiedzy zdobywanego przez studentów na uczelniach w Czechosłowacji, popierał i ułatwiał studia zagraniczne.

System nauczania nawiązywał do zasad Jana Amosa Komenský’ego, zwanego też Comeniusem (1592–1670), zwolennika powszechnej i obowiązkowej nauki elementarnej, który, obok Johanna Heinricha Pestalozziego (1746–1827), szwajcarskiego pedagoga i pisarza, zaliczany był do głównych reformatorów i twórców pedagogiki nowożytnej. Uważał on, że nauka powinna odbywać się w języku ojczystym dziecka (in the mother tongue) w szkole pełniącej rolę warsztatu humanistycznego, gdzie uczniowie nie tylko przyswajają wiedzę, lecz również rozwijają się wewnętrznie poprzez pojmowanie idei czystego humanizmu.

W pierwszych latach istnienia republiki czechosłowackiej wzorce pedagogiczne napływały również z zewnątrz. Nauczyciele, którzy byli zainteresowani liberalizacją metod nauczania, mieli okazję zdobywać doświadczenia w czasie licznych podróży po Stanach Zjednoczonych, Szwajcarii, Belgii, Danii czy Anglii. Po powrocie część z nich pełna entuzjazmu, przesiąknięta nowymi prądami organizowała małe, prywatne, eksperymentalne szkoły sponsorowane z reguły przez rodziców uczniów bądź bogatych sympatyków. Niestety niewiele z tych ośrodków przetrwało próbę czasu. Najbardziej efektywnymi i skutecznymi okazały się działania doktora Vaclava Příklad, który w czasie kilkuletniego pobytu w Stanach Zjednoczonych zdobywał wiedzę i doświadczenie wykładając w college’u w Chicago i jednocześnie studiując w School of Education na tamtejszym uniwersytecie i w college’u dla nauczycieli na Columbia University. Obserwując pracę wielu amerykańskich szkół powoli przyswajał i przekonywał się do idei Deweya i Thorndike’a. Po powrocie do kraju wykladał na uniwersytecie w Pradze oraz w Wyższej Szkole Studiów Pedagogicznych założonej prywatnie przez stowarzyszenie nauczycieli. Szkoła ta działała na podobnych zasadach jak Columbia’s Teachers College umożliwiając sobotnio–niedzielne kształcenie pedagogów z całego kraju.

Tam też Příklad zaprezentował swoje koncepcje zmian, które wkrótce stały się podstawowymi hasłami obozu reformatorskiego, powstałego wokół niego a noszącego nazwę — Komitet Reformatorów Wyższej Szkoły Studiów Pedagogicznych. Powszechne, kilkustopniowe (etapowe) szkolnictwo miało posiadać na każdym poziomie zróżnicowane pod względem trudności klasy powstałe po poddaniu uczniów testowi na inteligencję opracowanego przez Thorndike’a. Zadania przekazywane uczniom w sposób demokratyczny, opracowany

przez Deweya miały pobudzać do samodzielnego myślenia, indywidualnego działania i nieprzymuszonej współpracy w ramach zespołu (klasy). Punktem zwrotnym w działalności reformatorów było wystosowanie przez nich prośby do ministra edukacji Derera o rządowe poparcie i pomoc. Zgoda ministra oraz powołanie przez niego rządowego komitetu do spraw reform zamykało pierwszy prywatny etap eksperymentu (1919–1929), a rozpoczynało fazę publiczną (1929–1934), w wyniku której powstało wiele nowych eksperymentalnych szkół zwłaszcza w uprzemysłowionych rejonach wokół Pragi, Brna czy Zlina. Zagorzałym zwolennikiem nowego systemu edukacji okazał się Tomáš Bata, potentat przemysłu obuwniczego, który szybko dostrzegł możliwości w kształtowaniu aktywnego, przedsiębiorczego, młodego pokolenia nowego zindustrializowanego społeczeństwa. Potrzebował aktywnych managerów, sprawnie działających dla potrzeb zakładów i w obronie ich interesów. Szkoły nowego typu wychodziły na przeciw jego oczekiwaniom⁴⁴.

VI. CENTRALIZACJA I DECENTRALIZACJA W ZARZĄDZANIU PAŃSTWEM

Konstytucja z 1920 r. wykazywała, choć nie *expressis verbis* a poprzez styl i ogólne przesłanie, duże tendencje centralistyczne. Wynikały one z konieczności scalenia pod jednym zarządem obszarów do tej pory różnie administrowanych w dualistycznej monarchii habsburskiej. Ujednolicenie systemu stawało się niezbędnym warunkiem funkcjonowania państwa jako jednego organizmu. Starania te wzmocniły jeszcze dodatkowo działania niemieckojęzycznych obywateli z Bohemii, którzy w 1918 r. utworzyli swój własny rząd i podjęli próby połączenia z Austrią. Z chwilą ogłoszenia międzynarodowej decyzji o pozostawieniu ich w granicach państwa czechosłowackiego otwarcie ogłosili, że nie zrezygnują ze swojego dotychczasowego programu. Dla rządu w Pradze było więc oczywiste, że bez państwa i jego instytucji nie będzie możliwe zorganizowanie społeczeństwa na demokratycznych zasadach. Wyraz temu dał m.in. E. Beneš w swej pracy *Democracy Today and Tomorrow*. Jakkolwiek konstytucja faworyzowała system centralny, to jednak nie uniemożliwiała tworzenia się samorządów lokalnych i terytorialnej zdecentralizowanej administracji. W ten sposób powstał podwójny (double track) system zarządzania wykazujący pewne pozostałości po monarchii Austro-Węgierskiej i stanowiący jednocześnie etap pośredni między decentralizacją amerykańskich stanów, a pełnym lokalnym samorządem w Wielkiej Brytanii. Jedynym świadomym ograniczeniem wpisanym do konstytucji było zarezerwowanie wszelkich działań legislacyjnych dla parlamentu w Pradze.

Całe terytorium państwa zostało podzielone na cztery prowincje: Bohemia, Słowacja, Morawy i Śląsk, Ukraina Zakarpacka. Na czele każdej z nich stał gubernator wyznaczany przez centralny rząd w Pradze, sprawujący władzę w jego imieniu i przed nim odpowiedzialny. Gubernatorowi natomiast podlegały ciała samorządowe danej prowincji: parlament, którego 2/3 składu pochodziło z pięcioprzymiotnikowych wyborów prowincjonalnych a 1/3 z nominacji przez władze centralne w Pradze, oraz komitety i komisje wyłaniane z parlamentu. Liczba posłów była różna i zależała od wielkości i populacji prowincji, stąd np. Bohemia mogła wybierać 120 przedstawicieli, a Ukraina Zakarpacka tylko 18. Każda z prowincji podzielona była na obwody, które zarządzane były na identycznych zasadach — mianowany centralnie gubernator i samorząd częściowo wybierany. Większą samodzielność pozostawiono jedynie administracji municypalnej.

⁴⁴ Edukacja: E. P. Young, op. cit., s. 172–180. F. H. Stuermer, *Education in Democracy*, [w:] R. J. Kerner, op. cit., s. 302–315; Č. Ješina, *Social Progress in Czechoslovakia 1918–1938*, [w:] M. Rechcigl, op. cit., v. I, s. 190–204; J. E. Williams, op. cit., s. 13–21; B. Lewis, op. cit., s. 37–42, 46–47.

Ten dość mocno zróżnicowany i skomplikowany system zarządzania wymagał jednak od polityków dużej zręczności i umiejętności w zachowaniu proporcji między realizacją naczelnych interesów państwowych a indywidualnymi dążeniami poszczególnych grup i środowisk. Szczególną uwagę zwrócił na to Masaryk w pracy *The Slavs after the War* stawiając pytania o możliwość utworzenia jednolitego państwa pod względem politycznym i administracyjnym i jego zharmonizowanie z wymogami autonomii administracyjnej⁴⁵.

VII. GOSPODARKA

Trzy główne cechy wyróżniały od samego początku gospodarkę czechosłowacką. Pierwszą była równowaga między przemysłem a rolnictwem. Według spisu ludnościowego z 1930 r., 34.64% obywateli zajmowało się uprawą roli, leśnictwem i rybołówstwem, 34.94% produkcją przemysłową i rzemiosłem, 12.96% handlem, transportem i finansami a 17.46% zatrudnionych było w administracji państwowej i wolnych zawodach. Drugą cechą charakterystyczną była przewaga rozwoju przemysłowego nad zapotrzebowaniem i konsumpcją wytworzonych dóbr w kraju, co zmuszało do szukania na zewnątrz rynków zbytu dla wyprodukowanych towarów i wydobywanych surowców naturalnych. Zdaniem T. G. Masaryka oba te fakty zadecydowały o zbliżeniu ekonomii Czechosłowacji do modelu zachodniego z jednoczesną możliwością penetracji bardziej zacofanych terenów Europy Wschodniej. Wreszcie trzecim wyróżnikiem było silne i utrzymujące się przez cały czas istnienia republiki (częściowo obserwowane i dziś) wewnętrzne zróżnicowanie gospodarcze a wynikające z odmiennego historycznego rozwoju poszczególnych regionów. Zachodnie tereny — Czechy, Morawy i Śląsk — dawniej w dualistycznej monarchii podległe bezpośrednio wiedeńskim rządóm, bogate w różnorodne złoża mineralne charakteryzowały się wysokim stopniem uprzemysłowienia, wysokim standardem życia mieszkańców i *de facto* stanowiły jądro przemysłowe międzywojennej republiki. Tereny zaś wschodnie — Słowacja i Ukraina Zakarpacka — wcześniej uzależnione od rządów w Budapeszcie stanowiły najbardziej zacofany obszar ze strukturą typową dla biednych krajów rolniczych. Zjawisko to bardzo wyraźnie zobaczyć można analizując dane statystyczne z 1918 r., a z których wynika, że rolnictwem trudniło się w Czechach 29% ludności, na Śląsku — 22%, na Morawach — 39%, a na Słowacji aż 62%.

Generalnie Czechosłowacja posiadała znakomite warunki ekonomicznego rozwoju, przede wszystkim, dzięki dziedzictwu uzyskanemu po monarchii Austro-Węgierskiej. Na jej terytorium bowiem stanowiącym jedynie 22% obszaru korony Habsburgów znajdowało się aż 75% całego przemysłu byłego cesarstwa a prawie 100% produkcji porcelany, 92% przemysłu cukrowniczego, 92% przemysłu szklarskiego, 75% przemysłu bawełnianego, 75% przemysłu papierniczego, 60% przemysłu metalowego itd. Ten udany start zadecydował, że republika będąca na 13 miejscu w Europie pod względem powierzchni, zajmowała 5 pozycję w stopniu uprzemysłowienia, a pierwszą wśród nowo powstałych państw na wschodzie. Również w świecie należała do czołówki krajów kapitalistycznych wysuwając się na 10 miejsce. To właśnie ten potencjał przemysłowy i stabilność gospodarcza zadecydowały o ogromnym zainteresowaniu kapitału międzynarodowego w tym i amerykańskiego przyczyniając się w poważnym stopniu do dalszego dynamicznego rozwoju. W 1937 r. produkcja czechosłowackiej stali, paliw i uzbrojenia stanowiła 50% całego militarnego potencjału Europy Środkowej nie wyłączając Niemiec. W przemyśle ciężkim przewyższała wszystkie 11

⁴⁵ Centralizacja a decentralizacja zarządzania państwem: E. Beneš, *Democracy Today and Tomorrow*, New York 1939; T. G. Masaryk, *Słowianie po wojnie...*; E. Taborsky, *Czechoslovak Democracy...*, chapter I — The Executive — The Dualism of Executive Power, chapter VI — Local Government, s. 115–128; J. E. Williams, op. cit., chapter II — Foundation of Civil Liberty, s. 12.

państw Europy Wschodniej (bez Rosji), a w górnictwie i metalurgii wybijała się przed Włochy. Brak dostępu do morza był poważnym utrudnieniem w importowo-eksportowym rozwoju, ale nie stanowił przeszkody paraliżującej. Na mocy porozumień handlowych trzy główne porty: Hamburg, Triest i Gdynia dostępne poprzez kolejowe połączenia, obsługiwały praktycznie cały ruch przywózowy i wywózowy. Mniejszą rolę odgrywały porty Galatz u ujścia Dunaju i Szczecin nad Odrą ze względu na trudności związane z transportem rzeczny.

Podstawowymi surowcami naturalnymi był węgiel kamienny, którego wydobycie kształtowało się przeciwnie w granicach 15 milionów ton, z czego 10% wystarczało w zupełności na własne potrzeby oraz węgiel brunatny, którego roczne wydobycie sięgało 20 milionów ton, z czego 20–30% zaspakajało rodzimy popyt. Głównymi ich dostawcami były kopalnie usytuowane w okolicach Morawskiej Ostrawy, Mostu, Pragi, Brna czy w górnej dolinie rzeki Nitra na Słowacji. Na bazie tych ośrodków, mimo braku wystarczającej ilości rud metali w szczególności żelaza uzupełnianego importem, powstawał prężny przemysł ciężki. O ile jednak tylko ok. 17% produkcji samej surowki żelaza przeznaczane było na eksport, to już zdecydowana większość produkcji wyrobów metalowych, metalurgicznych czy technicznych i innych pochodnych trafiała na rynki zagraniczne. Do najbardziej znanych na świecie należały zakłady Škoda w Pilźnie specjalizujące się nie tylko w wytwarzaniu tanich samochodów osobowych, lecz również urządzeń do browarów czy cukrowych rafinerii i wreszcie broni. Nie mniej cenione za dobrą jakość towarów zakłady Zbrojovka w Brnie zaopatrywały w pistolety armie Polski, Rumunii i Jugosławii. Do Związku Sowieckiego szły głównie maszyny i urządzenia rolnicze. Dobrą światową renomę zdobyły sobie również zakłady Ringoffer-Werke A–G w Pradze produkujące samochody Tatra, a także samochodowe zakłady Bohmisch-Machrische-Kolben A–G Danek w Pradze. Spośród innych gałęzi przemysłowych wyróżniały się szczególnie zakłady obuwnicze Bata w Zlinie, browarskie w Pilźnie, szkła i porcelany w okolicach Karlsbadu, sztucznej biżuterii w Gablonz czy tekstylne w Liberec i Aš.

Podstawową cechą charakterystyczną w obrotach towarowych Czechosłowacji z zagranicą była niewielka tylko przewaga eksportu nad importem, co prawie dawało równowagę w bilansie płatniczym. Dla przykładu w 1937 r. cały eksport zamykał się kwotą 11 miliardów 983 milionów koron czeskich, z czego 4 miliardy 398 milionów przypadały na wywóz do Europy Środkowo-Wschodniej, 4 miliardy 476 milionów do pozostałej części Europy i 3 miliardy 098 milionów do pozostałych regionów świata. W tym samym roku import wynosił 10 miliardów 980 milionów koron czeskich w tym 3 miliardy 636 milionów przypadały na przywóz z Europy Środkowo-Wschodniej, 3 miliardy 517 milionów z pozostałej części Europy a 3 miliardy 827 milionów z pozostałych regionów świata.

Czechosłowacja nabywała głównie od innych państw: surowce potrzebne w przemyśle tekstylnym — bawełnę, wełnę, jedwab, jutę, konopie, len, skóry, a także owoce cytrusowe, kawę, kakao, herbatę, przyprawy, tytoń, pszenicę i kukurydzę oraz część surowców mineralnych, jak m.in. sól czy barwniki. Jednocześnie za granicą upłynniała nadwyżki cukru, jęczmienia, słodu, piwa, węgla, drewna, szkła, instrumentów muzycznych, obuwia, rękawiczek, ubrania, żelaza, porcelany, urządzeń mechanicznych itp.⁴⁶

⁴⁶ Gospodarka: Gerchard Schacher, *Czechoslovakia's Economic Development and Achievements*, [w:] R. J. Kerner, op. cit., s. 240–251; Anthonin Basch, *Economic and Financial Policy of Czechoslovakia 1918–1938*, Vaclav E. Mareš, *The Progress of Czechoslovakia's Industrialization and Its Effect upon National Unity*, [w:] M. Rechcigl, op. cit., v. I., s. 158–169, 183–189; B. Lewis, op. cit., chapter V — Industry, s. 19–22, chapter IX — Transportation and Natural Resources s. 33–34, E. P. Young, op. cit., s. 72–96; Zora P. Pryor, *Czechoslovak Development in the Interwar Period*, [w:] V. Mamatey, R. Luža, op. cit., s. 188–215; „Czechoslovakia's Industrial Development. A country with a Permanently Favorable Trade Balance”, *Chicago Tribune and Daily News*, New York 1933, summer, special supplement about The Little Entente. s. 14–15.

VIII. USTAWODAWSTWO SOCJALNE

Nicodzo wym składnikiem w analizie przemysłu i rozwoju przemysłowego stawał się w literaturze przedmiotu przeciętny człowiek oraz warunki jego życia i pracy. Symptomatyczne, że zwykły obywatel republiki czechosłowackiej — robotnik, rolnik czy urzędnik — cieszył się dobrą opinią w krajach anglosaskich. Uchodził za osobę najbardziej pracowitą wśród mieszkańców Europy Środkowej, najbardziej oszczędną i zapobiegliwą, najbardziej aktywną, energiczną nie pozbawioną poczucia realizmu i rzeczywistości. Mimo to standard jego życia oceniano jako bardzo niski, bowiem konsumpcja przypadająca na głowę jednego mieszkańca w Czechosłowacji była najniższa wśród społeczeństw przemysłowych. Wysokie natomiast notowania uzyskało ustawodawstwo socjalne, które traktowano jako zwycięstwo humanistycznych i demokratycznych idei, a które niewiele różniło się od analogicznych zbiorów praw na zachodzie Europy czy w Stanach Zjednoczonych. Redukowało ono oficjalnie dzień z 11 godzin do 8 i ustawiło 48 godzinny tydzień pracy. Zakazywało kobietom i dzieciom poniżej 16 roku życia pracy nocnej oraz w kopalniach lub innych niebezpiecznych dla zdrowia zawodach np. tam, gdzie w użyciu był ołów. Dzieci poniżej 14 lat oraz te uczęszczające do szkół nie mogły być zatrudnione na stałe w pełnym wymiarze godzin. Każdy z pracowników i robotników w fabrykach i zakładach przemysłowych miał prawo swobodnego zrzeszania się w dowolnych związkach w celu negocjacji umów zbiorowych dotyczących wysokości zarobków i warunków wykonywanej pracy. Specjalnie utworzone w miastach i obwodach Sądy Pracy zajmować się miały rozpatrywaniem skarg dotyczących nie przestrzegania przez pracodawcę wynegocjowanych i podpisanych umów. Najczęściej rozpatrywały one zażalenia związane z bezprawnymi zwolnieniami czy obniżkami płac.

Odpowiednie przepisy regulowały także ochronę zdrowia i poprawę kondycji fizycznej osób zatrudnionych. Zgodnie z nimi każdy pracujący miał prawo do przynajmniej 1 płatnego tygodnia wypoczynku w okresie letnim oraz do stałej opieki lekarskiej prowadzonej przez specjalnie do tego celu powołaną fundację. Korzystanie z porad lekarzy różnych specjalizacji — dentystów, okulistów, internistów oraz klinik, szpitali, sanatoriów czy centrów balneologicznych i rehabilitacyjnych możliwe było dzięki obowiązkowej rejestracji przez pracodawcę wszystkich zatrudnionych i 2–3% opodatkowanie ich wypłat. Istniała także inna, emerytalna fundacja, która za odrębnym opodatkowaniem uzależnionym od wysokości pensji gwarantowała od 65 roku życia lub po 35 latach pracy przeciętnie połowę miesięcznego uposażenia w ostatnich latach aktywności zawodowej. Wdowa po emerycie otrzymywała dożywotnio połowę emerytury męża, zaś półsieroty 1/5 a sieroty 2/5 emerytury wypłacanej do 17 roku życia.

Bezrobocie było jednak poważnym problemem i choć zredukowane z 920 000 w 1933 r. do 518 800 w 1938 r. nie zostało ostatecznie rozwiązane i zlikwidowane. Państwo nie posiadało własnego opracowanego i zatwierdzonego planu ubezpieczeń na wypadek bezrobocia. Cały ciężar spoczywał wyłącznie na barkach związków zawodowych, które jednak w latach trzydziestych w okresie kryzysu gospodarczego były wspierane przez rząd z budżetu centralnego. Państwo starało się jednak pomóc i w inny sposób. Na wzór amerykańskiego New Dealu ogłoszonego przez F. D. Roosevelta republika czechosłowacka organizowała i finansowała w poważnym stopniu różnorodne roboty publiczne, jak np. budowę tam do wytwarzania energii elektrycznej, dróg i autostrad, linii kolejowych czy budynków społecznie użytecznych. Popierała ona też organizowane przez władze municypalne młodzieżowe obozy pracy, które osobom w wieku od 18 do 24 lat za porządkowanie parków, skwerów, miejsc zielonych, boisk i innych obiektów sportowych przyznawały niewielkie kieszonkowe i dzien-

na rację żywnościową. Wszystkie te działania wynikały, jak podawano, z podstawowej filozofii zawartej w słowach T. G. Masaryka „Nie sentymentalna filantropia, lecz świadoma odpowiedzialność powinna kierować działaniami współczesnego obywatela w celu likwidowania cierpień psychicznych i fizycznych”⁴⁷.

IX. ROLNICTWO

Odgrywało ono bardzo ważną rolę w budowaniu nowego, niepodległego państwa i stanowiło po przemyśle drugie podstawowe źródło dochodu narodowego. Wzbudzało też duże zainteresowanie za granicą, bowiem cena produktów żywnościowych osiągała poziom ok. 1/3, a czasem nawet 1/5 cen światowych. Zyski otrzymane z eksportu nadwyżek towarów rolniczych uzupełniały luki budżetowe spowodowane importem brakujących dóbr i surowców np. nawozów sztucznych służących dalszemu, efektywnemu rozwojowi uprawy ziemi lub naturalnych minerałów niezbędnych w przemyśle. W ten sposób rolnictwo stało się jednym z podstawowych motorów napędzających całe życie ekonomiczne republiki.

Analogicznie do struktury przemysłowej również i w rolnictwie występował silny podział i zróżnicowanie między wschodem a zachodem kraju pod względem stopnia rozwoju i standardów życia ludności. Czechy, Morawy i Śląsk swymi wynikami w produkcji przewyższały przeciętne wyniki europejskie, zaś Słowacja i Ukraina Zakarpaska nigdy ich nie osiągały. Oprócz podziału horyzontalnego zachodni specjaliści ekonomii Czechosłowacji zauważali także zróżnicowanie wertykalne rolnictwa uzależnione od klimatu zmieniającego się w stosunku do wysokości ponad poziom morza. W ten sposób dla całego kraju wyodrębniono cztery podstawowe regiony. Pierwszy, najbardziej urodzajny, a usytuowany najniżej, gdyż do 350 m, przeznaczany był przede wszystkim pod uprawę buraków cukrowych, ale także pszenicy i jęczmienia, oraz kukurudzy na Słowacji. Drugi — do 450 m wykorzystywany był do zbiorów tzw. komercyjnych (commercial crops) czyli rzepaku, lnu, maku, również zbóż (pszenica) i roślin pastewnych, trzeci — do 700 m służył uprawie ziemniaków, żyta i owsa i wreszcie czwarty powyżej 700 m bogaty w łąki i pastwiska nadawał się do wypasu zwierząt hodowlanych.

Specyfiką rolnictwa przed I wojną światową była nierównomierna dystrybucja ziem, która w konsekwencji prowadziła do uprzywilejowania kilku zaledwie rodzin austriackich i węgierskich skupiających w swych rękach poważną część arealu. Komasacja ziem w wielkie latyfundia była procesem powolnym i długotrwałym i przebiegała w bardzo różnorodny sposób — drogą kupna, nabycia, nadania za zasługi dla dworu czy militarne dla kraju, konfiskaty i przekazywania nowym właścicielom (kościółowi, wojskowym, zaufanym i poplecznikom dworu) i wreszcie drogą małżeństw. Z tego właśnie okresu pochodzi powiedzenie „ziemia poślubia ziemię”. Według ostatniego spisu przeprowadzonego w monarchii austro-węgierskiej na terenie Czech, Słowacji i Śląska było 401 posiadłości o powierzchni powyżej 2 500 akrów⁴⁸, a na Ukrainie Zakarpackiej 935 powyżej 1 tysiąca akrów każda. Częste były przypadki, że jedna rodzina była w posiadaniu wielu działek ziemskich, np. 3 rodziny w Schwarzenberg dysponowały 187 o łącznej wielkości 493 220 akrów. Co zamożniejsze klasztory oraz biskupstwa również posiadały rozległe dobra ziemskie (jeden z biskupów przykładowo władał 114 394 akrami). Ogólnie w pierwszych miesiącach istnienia republiki czechosłowac-

⁴⁷ Ustawodawstwo socjalne: H. Seton-Watson, op. cit.; B. Lewis, op. cit., chapter XIV — Health and Social Welfare, s. 48–50; B. Lewis, *Social Reform and Social Legislation*, [w:] R. J. Kerner, op. cit., s. 252–270; Č. Ješina, *Social Progress in Czechoslovakia, 1918–1938*, [w:] M. Rechigl, Jr, op. cit., v. I., s. 190–202; E. Young, op. cit., chapter V — Social Conditions and Social Legislations, s. 152–158. chapter VI — Social Service, s. 159–181.

⁴⁸ 1 akr (miarą angielską) = 0.4 hektara.

kiej tysięcy osób trzymało 26% całej ziemi tj. 9 129 838 akrów. Obok wielkich posiadłości ziemskich istniały także niewielkie działki ziemi „lilipucie” (liliputian) poniżej 5 akrów, które nie wystarczały do utrzymania i wyżywienia rodziny ją zamieszkującej. Dla przykładu w regionach będących wcześniej pod zarządami Wiednia 1 049 457 (tj. 70.7%) rolników zasiedlało właśnie takie skrawki ziemi, stanowiące łącznie zaledwie 6.5% całego arealu.

W takiej sytuacji reforma rolna, zdaniem nowej władzy republiki, stanowiła jedyny, skuteczny środek zlikwidowania drastycznych dysproporcji i niesprawiedliwości. Warto jednak przy tym pamiętać, że proces zmian, choć w różnym stopniu i nasileniu, objął wówczas nie tylko Czechosłowację, ale także — a może nawet przede wszystkim — pozostałe kraje Europy Środkowej: Bułgarię, gdzie aż 80% populacji utrzymywało się z uprawy ziemi, Rumunię — 78% ludności, Jugosławię — 75%, Polskę — 63% i Węgry — 55%. Tendencje przekształceń własnościowych były z jednej strony wynikiem radykalizacji postaw społecznych w pierwszej wojnie światowej oraz fascynacji mas rewolucją bolszewicką, zaś z drugiej rezultatem połączenia liberalizmu kapitalistycznego elit z ich lękami i obawami przed komunizmem.

Hugh Seton-Watson postawił dość ciekawą i zaskakującą tezę, że reforma rolna przeprowadzona w krajach Europy Centralnej w tym okresie miała podłoże przede wszystkim polityczne, społeczne i narodowe, ale nie ekonomiczne. Krytycznie bowiem zauważał, że jej celem było, zgodnie z przekonaniem wykształconych klas średnich społeczeństwa, włączenie chłopstwa do prawnie funkcjonującego organizmu państwowego jako jego faktycznej ostoi i kręgosłupa. To przecież ta grupa poniosła największe ciężary i koszty związane z wojną, to ona udowodniła swą wartość i znaczenie w największych kryzysach w historii ludzkości. Sprawiedliwość dziejowa według planów reformatorów mogła jedynie dokonać się poprzez rozbite wielkich posiadłości, zwiększenie i tak już dużego rozdrobnienia gospodarstw, zdecydowanie osłabiającego siły ekonomiczne poszczególnych krajów. Bezrolne do tej pory chłopstwo, nie bardzo wiedziało co zrobić z przekazaną jej ziemią, nie posiadało wiedzy niezbędnej do uprawy roli, ani nie znało nowoczesnych metod. Pozbawione odpowiednich narzędzi — traktorów czy żniwiarek, posługiwało się sprzętem swych dziadów, np. drewnianymi sochami. Edukacja agrotechniczna nie była łatwa do zdobycia ze względu na niewielką liczbę szkół, wykładowców i ekspertów i nie cieszyła się społecznym prestiżem. Młodzież z rodzin wiejskich najchętniej studiowała, o ile warunki jej na to pozwalały, prawo czy medycynę, by następnie móc rozpocząć nowe życie w mieście. To wszystko przyczyniało się do nieekonomiczności i nieefektywności małych gospodarstw.

Zwolennicy i sympatycy reformy z kolei (Lewis, Young, Textor i inni) podkreślali przede wszystkim jej pozytywne skutki w poprawie materialnych warunków życia na wsi, wzroście wzajemnej kooperacji, umiejętności korzystania z kredytów państwowych, rozwoju edukacji podstawowej i specjalistycznej, co nie pozostawało bez znaczenia i wpływu na ogólny ekonomiczny rozwój.

Nie ulega wątpliwości natomiast, że przy pomocy reformy rolnej zmieniano narodową strukturę regionów. W Czechosłowacji np. na mocy odpowiedniego aktu skonfiskowano bez odszkodowania wszystkie dobra i posiadłości należące do dynastii habsburskiej. Okrojone zostały także majątki arystokracji węgierskiej i niemieckiej, a odebrana ziemia przekazana w dużym procencie bezrolnym Czechom lub Słowakom. Na Słowacji nie posiadający ziemi Węgrzy, jako „enemy nation” w mniejszym niż inni stopniu otrzymywali przydziały z własności węgierskich szlachciców, co podyktowane było żywą jeszcze pamięcią okupacji maddziarskiej i obawami przed restauracją dawnego porządku. Naturalnie reforma nie wzbudziła ani sympatii, ani zrozumienia wśród pozbawianych rozległych majątków ziemian, którzy

oburzeni tą wielką, ich zdaniem, nieprawością, złożyli skargę w Lidze Narodów dotyczącą dyskryminacji narodowej i pogwałcenia praw obywatela. Na forum międzynarodowym zarzuty te jednak nie zostały przyjęte i uznane za zasadne.

Podstawą prawną reorganizacji ziemskiej w Czechosłowacji była uchwała z kwietnia 1919 r.⁴⁹ określająca górną granicę wielkości posiadanego majątku — 370 akrów ziemi uprawnej (150 hektarów) lub 618 akrów ziemi w ogóle (250 hektarów) oraz w wyjątkowych przypadkach, gdy majątek obsługiwał okoliczny przemysł rolniczy lub przetwórstwo lub pełnił inne społeczne funkcje — 1 235 akrów (500 hektarów). Nadwyżki były wywłaszczane za odszkodowaniem. Pieczę nad egzekucją postanowień powierzono specjalnie powołanej komisji do spraw ziemi (Land Office). W praktyce określony prawem obszar przechodził na własność rządu republiki i był rejestrowany. Dawny właściciel otrzymywał odszkodowanie obliczone w oparciu o średnią cenę ziemi z lat 1913–1915. Następnie rozpatrywane były podania ubiegających się o przydziały. W pierwszej kolejności uwzględniano starania bezrolnych, robotników rolnych pracujących wcześniej w majątkach danego obszaru, legionistów i weteranów wojennych. Podstawową zasadą rozdziału ziemi było tworzenie gospodarstw o powierzchni 15–25 akrów oraz 40 akrów na gruntach gorszej klasy, które uznano za wystarczające do utrzymania pełnej rodziny, ale bez konieczności zatrudniania dodatkowej siły roboczej z zewnątrz. Osoba, która uzyskała zgodę objęcia nowych terenów mogła w zależności od własnego wyboru od razu ją wykupić płacąc gotówką lub wydzierżawić. Tak określona forma wchodzenia w posiadanie gruntów od państwa była wynikiem politycznego kompromisu między partią agrarystów hołdującej idei wyłącznie prywatnej własności (kupno–sprzedaż) a partią socjaldemokratów opowiadających się za prywatnymi dzierżawami państwowych dóbr.

W ten sposób państwo nabrało praw do 10 000 000 akrów z ogólnej liczby 42 000 000 akrów i do końca 1935 rozdysonowało 4 465 300 akrów ziemi między 639 000 ubiegających się, w tym między 235 000 bezrolnych i 404 000 małorolnych. Jak podają dane statystyczne z roku 1931, 71% wszystkich gospodarstw nie przekraczało 5 hektarów i obejmowało 23% gruntów, 27% wszystkich gospodarstw miało wielkość między 5 a 30 hektarów zajmując 51% areалу, a tylko wielkość 2% wszystkich majątków przekraczała 30 hektarów — obejmując 26% ziemi.

Reformę rolną w Czechosłowacji określano w literaturze anglojęzycznej mianem demokratycznej i umiarkowanej — zdecydowanie mniej radykalnej niż w Rumunii, lecz bardziej niż w Polsce. Przy czym zwracano uwagę czytelnika na zasadnicze elementy odróżniające ją od komunistycznych eksperymentów. Po pierwsze ziemia nie została znacjonalizowana, lecz sprzedana indywidualnym użytkownikom. Po drugie — nie zostały utworzone żadne komuny (kolhozy) posiadające ziemię i nią zarządzające. I wreszcie po trzecie — właściciele utraczonych gruntów otrzymali odszkodowania⁵⁰.

Wszystkie wyżej przedstawione zagadnienia, zdaniem autorów, służyć miały przekonaniu czytelnika o wyjątkowej pozycji Czechosłowacji na tle innych nowo powstałych państw w Europie szczególnie w latach trzydziestych, kiedy w krajach ościennych do głosu zaczęły

⁴⁹ Praktycznie każdy z autorów wykorzystanych tu prac wymienia inną datę dzienną — V. Mamatey — 16 kwietnia, E. Young i B. Lewis — 27 kwietnia, Textor — 9 kwietnia, Feierabend — 16 kwietnia powołując się na Law of April 16, 1919, no 215 Collection of Law, S. II. Thomson — 27 kwietnia.

⁵⁰ Rolnictwo: Lucy E. Textor, *Agriculture and Agrarian Reform*, [w:] R. J. Kerner, op. cit., s. 219–239; Ladislav K. Feierabend, *Agriculture in the First Republic of Czechoslovakia*, [w:] M. Rechcigl, Jr, v. I, s. 170–182; B. Lewis, op. cit., chapter VII — Democracy in Agriculture, s. 28–31; E. P. Young, op. cit., s. 67–71, 137–140; Zora P. Pryor, *Czechoslovak Development in the Interwar Period*, [w:] V. Mamatey, R. Luža, op. cit., s. 188–215; H. Seton-Watson, op. cit., s. 75–122; S. II. Thomson, op. cit., s. 336, 365.

dochodzić nowe formy rządu — faszystowskie lub autorytarne. Należy przy tym jednak pamiętać, że tak pozytywny obraz Czechosłowacji utrzymujący się po dziś mógł zostać wykształcony dzięki usilnym zabiegom i staraniom samych Czechów i Słowaków, którzy umiejętnie potrafili dotrzeć do zachodniego odbiorcy wypunktowując najbardziej przekonujące argumenty. Wydaje się, że coś z tej sympatii zachodu i jego podziwu przetrwało do chwili obecnej. Jeszcze nie tak dawno jedynie wobec dekomunizacyjnych procesów w Czechosłowacji używano w anglojęzycznej prasie pojęcia aksamitna rewolucja (the velvet revolution), a w chwili rozpadu państwa na dwa odrębne ukuto natychmiast termin aksamitny rozwód (the velvet divorce)⁵¹ podkreślając dobitnie tym samym kulturę i dojrzałość polityczną elit oraz całego społeczeństwa.

⁵¹ *Time*, 1992, June 26, no 26, s. 13.